
ارامنه و انقلاب مشروطه ایران

(۱۲۹۱ - ۱۲۸۵)

"عشق به آزادی سرزمین نمی‌شناسد"

حوری بربريان

ساميه جرفی، حسين على پناه

ارامنه و انقلاب مشروطه ايران (۱۲۹۱ - ۱۲۸۵)

"عشق به آزادی سرزمین نمی شناسد"

نویسنده: حوری بربریان

متجمین: سامیه جرفی، حسین علی‌پناه

طراح جلد: مجتبی افروزی

تنظيم صفحات علی‌اصغر خرم‌شاهی

چاپ اول: ۱۳۹۷

تیراژ: ۳۰۰

شابک: ۹۷۸-۹۶۷-۶۵۷۸-۹۹-۹

مشروطه ایران

حق چاپ و نشر محفوظ است.

تلفن: ۰۳۱۷-۲۲۵۴-۹۸۳-۲۲۵۶-۹۷۶

قدردانی

افراد زیادی به طرق مختلف در رسیدن من به این نقطه از زندگی نقش داشته‌اند، اما دو نفر به‌طور ویژه در رشد فکری من نقش بسزایی داشته‌اند، نیکی آر. کدی و ریچارد جی. هووانیسیان که در تمامی مراحل راهنمای الهام بخش و حامی من بوده‌اند. همچنین از ژانت آفاری به‌خاطر توجهات مداومش به این اثر و به خصوص اظهارنظرهای گرانبهایش در مورد تحقیق حاضر تشکر ویژه دارم. از افسین متن اصغری نیز به‌خاطر انتقادها و پیشنهاداتش در مورد تحقیق حاضر سپاسگزارم.

همچنین قدردانی خودم را از مراکز و گروه‌های تحقیقاتی و اشخاصی که مرا در انجام مطالعات و نوشتمن این کتاب یاری دادند، اعلام می‌کنم: از جمله دپارتمان تاریخ دانشگاه یو سی ال ای و مرکز مطالعات خاور نزدیک گوستاو ای. وون گرونبو姆 که منابع مالی و فرصت تحقیقاتی لازم برای نوشتمن این کتاب را در اختیار من قرار دادند. حمایت‌های مؤسسه کاسپیر و سیرون هوانیسیان، مؤسسه منابع علمی (عنوان پنجم)، انجمن آزادی ارامنه، انجمن حرفه‌ای ارامنه و اتحادیه عمومی خیراندیشان ارمنی راه را برای چاپ این کتاب هموار کرد. گرازیلا استپانیان و سعید دامادی نیز در ایران در جمع آوری منابع تحقیقاتی کمک‌های بسیاری به من کردند. تاتول سونتزر پاپازیان از بخش آرشیو فدراسیون انقلابی ارامنه

(داشناکتسوتیون) در واترتاون ماساچوست نیز با اجازه دسترسی کامل به منابع آرشیوی کمک بزرگی به انجام این تحقیق داشت. بسیاری دیگر نیز دانش، منابع و وقت خود را با گشاده دستی در اختیار من قرار دادند که از آنها می‌توانم به هامو واسیلیان، آرام آرکان، رودولف ماتی، داوید یعقوبیان و به ویژه یاسمین رستم کلامی اشاره کنم. اخیراً نیز کالج هنرهای آزاد و دپارتمان تاریخ دانشگاه ایالتی کالیفرنیا در لانگ بیچ فرصت ادامه مطالعه و تألیف را برای من فراهم کردند. از باب فرلیگ و مایکل کاپدویل در بخش خدمات صوتی و تصویری نیز که به کمک آنها تصاویر و نقشه‌های کتاب آماده شد، کمال تشکر را دارم. از همکاران و دوستانم در دپارتمان تاریخ و دیگر دوستان و همکارانم که در طی سال‌ها الهام بخش من بوده و با من همکاری کرده‌اند نیز بابت کمک‌هایشان سپاسگزارم.

در آخر تقدیر و تشکر صمیمانه خود را از خانواده‌ام به خاطر اعتماد، حمایت و تشویقشان اعلام می‌کنم. بخصوص از مادرم به خاطر کمک‌های بسیاریانش و بویژه اراده خستگی ناپذیر، ایمان راسخ و حمایت‌های همیشگی اش قدردانی می‌کنم. مادرم همواره باعث شادی من شده و به من روحیه داده‌است، از این رو این کتاب را به مادرم که مؤثرترین شخص در زندگیم بوده و خواهد بود و بیشترین احترام را برایش قایل بوده‌ام تقدیم می‌کنم. از اینکه نتوانستم این کتاب را پیش از مرگ مادر بزرگم به چاپ برسانم متأسفم. اطمینان دارم که به خاطر چاپ این کتاب توسط نوه‌اش به خود افتخار می‌کرد، بیشتر از این بابت که علیرغم تسلطش به چند زبان اما هیچ تحصیلات آکادمیکی نداشت.

فهرست

۵	یادداشت ناشر.....
۷	پیشگفتار.....
۹	نکاتی در مورد نویسه‌گردانی نکاتی در مورد نویسه‌گردانی
۱۱	مقدمه.....
۱۸	قفقاز و ایران.....
۲۱	خشونت‌های قومی قفقاز.....
۲۳	هویت‌های مبهم
۲۷	خلاصه.....
۲۹	یادداشت‌ها.....
۳۳	فصل اول: ارامنه در قرن نوزدهم میلادی.....
۳۸	جامعه ارامنه امپراطوری عثمانی.....
۴۵	جامعه ارامنه روسیه.....

۷۱	یادداشت‌ها
۶۵	فصل دوم: جامعه ارامنه ایران
۶۷	ارامنه در ایران پیش از قرن نوزدهم میلادی
۷۲	جوامع ارامنه ایران در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی
۸۱	آموزش
۸۵	فعالیت‌های زنان
۹۳	فعالیت‌های سیاسی پیش از انقلاب
۱۰۶	نتیجه گیری
۱۰۷	یادداشت‌ها
۱۱۵	فصل سوم: انگیزه‌های ایدئولوژیکی، سیاسی و عمل‌گرایانه
۱۱۸	امپراطوری عثمانی: بیم و امید
۱۲۷	امپراتوری روسیه: مخاطره و الهام بخشی
۱۵۳	سوسیالیزم و همبستگی
۱۶۸	ایران: حقایق تازه و احتمالات تازه
۱۸۰	نتیجه
۱۸۰	یادداشت‌ها
۱۸۷	فصل چهارم مشارکت، همکاری و رقابت
۱۸۸	معماها و تصمیمات داشناکیست‌ها
۲۱۲	مشارکت داشناکیست‌ها

فهرست مطالب ۳

۲۲۱	دیگر مسیرهای مشارکت
۲۲۶	مشارکت سوسيال دموکراتها
۲۵۰	نبرد در جبهه‌های مختلف: "آمدیم، دیدیم، و فتح کردیم؟"
۲۶۳	نتیجه گیری: مشکلات همچنان در راه‌اند
۲۶۴	يادداشت‌ها

۲۷۱	فصل پنجم: عقب نشینی و تغییر کانون توجه
۲۷۳	عملیات رعب و وحشت روسیه و خطر تجزیه
۲۷۵	عقب نشینی نسبی: تردیدها و خواسته‌ها
۲۸۶	عقب نشینی کامل: سرخوردگی و کناره‌گیری
۲۹۱	تحریم انتخابات
۲۹۳	نتیجه: پایانی بر پایان
۲۹۹	يادداشت‌ها

۳۰۵	تصاویر
۳۲۱	فهرست منابع
۳۳۳	فهرست نمایه

پیشگفتار

این کتاب قصد دارد تصویر کامل تری از رشد سیاسی و فکری ارامنه و مشارکت آنها در انقلاب مشروطه ایران در سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۱۱ میلادی ارائه دهد. ایده تألیف این کتاب با تلاش برای مطالعه‌ای توأم‌ان در دو موضوع مورد علاقه یعنی ایران و ارامنه آغاز شد. با این وجود به دلیل اهمیت و منحصربفرد بودن این موضوع، یعنی التزام و مشارکت ارامنه قفقاز و ایران در جنبشی که در ظاهر به آنها تعلق نداشت، در تاریخ دو گروه، پا را از انجام یک مطالعه صرف فراتر گذاشتیم. در واقع این دسته از ارامنه با این جنبش، با انقلابیون ایرانی و با تحولات مشروطه‌خواهی و نتایج مورد انتظار آن عجین شده‌اند.

اگر چه تحقیق حاضر جامع‌ترین مطالعه‌ای است که تاکنون در این حوزه صورت گرفته است، اما تنها گامی به جلو در جهت دستیابی به درکی بهتر از تعهد ارامنه به انقلاب مشروطه ایران است و ادعای پوشش تمامی زوایای این موضوع را ندارد. برای مثال، در موضوعات مربوط به حزب داشناکتسوتیون به دو دلیل با جزئیات بیشتری ارائه شده است: یکی

به دلیل اهمیت نقش این حزب در انقلاب مشروطه ایران و دیگری در دسترس بودن منابع متعدد در خصوص این حزب که دلیلی بسیار واقع‌بینانه است.

مطالعه حاضر سعی دارد که از چندین زاویه در این حوزه اقدامات جدیدی را انجام دهد، از این‌رو از نقل کردن کلیشه‌ای تلاش‌های قهرمانانه شخصیت‌های مهم ارمنی فراتر می‌رود و در عوض به بررسی تحلیلی چگونگی و چرایی مشارکت ارامنه در انقلاب مشروطه ایران و مطالعه دقیق آن می‌پردازد. در گذشته هیچگاه رابطه بین جامعه ارامنه، که قرن‌ها در ایران سکونت داشتند، و سیاسی شدن ارامنه فتفاوز به عنوان یک مولفه کلیدی در مشارکت ارامنه در این جنبش مورد بررسی قرار نگرفته است. کتاب حاضر قصد دارد تاریخچه مختصری از این رابطه را به عنوان عاملی مؤثر در همکاری ارامنه با عناصر مشروطه خواه ارائه دهد. پیش از این انگیزه‌های سیاسی و ایدئولوژیکی انقلابیون و همچنین عوامل تاریخی و تصادفی مشارکت ارامنه در این جنبش مورد توجه قرار نگرفته است، در نتیجه این کتاب قصد دارد که تحلیل دقیقی از این انگیزه‌ها ارائه دهد. علاوه بر این به منظور به تصویر کشیدن ماهیت غیرمتمرکز فعالیت‌ها، فرایندهای فکری شرکت کنندگان و مسائلی که بیشتر از همه ذهن آنها را به خود مشغول کرده بود، برای اولین بار به صورت مفصل به مشکلات و نگرانی‌های پیش روی فعالان ارمنی در خصوص نتایج احتمالی منفی مشارکت در این جنبش پرداخته شده است. همچنین بررسی دقیق همکاری و روابط بین انقلابیون ارمنی و بین انقلابیون ارمنی و ایرانی باعث می‌شود که روابط نزدیک و گاهی

خصمانه آنها به خوبی به تصویر کشیده شود. اگر چه رقابت‌های ایدئولوژیکی و شخصی در بسیاری از موقع راه را برای همکاری دشوار می‌ساخت، اما در بیشتر موارد حداقل به صورت موقتی و بخاطر جنبش مشروطه خواهی این رقابت‌ها کنار گذاشته می‌شد. کتاب حاضر با موضوع عقب نشینی ارامنه از مشارکت در فضای سیاسی ایران قبل از جنگ جهانی اول و درک اینکه نوشاداروی مشروطه خواهی در واقع ناممیدی تلخی برای آنها بوده است به پایان می‌رسد. البته باید گفت که جنگ جهانی اول عواقب مخربی برای ارامنه و تمام منطقه با خود به همراه داشت و باعث شد که ارامنه کانون توجه خود را حداقل بصورت موقتی به سمت مناطق ارمنی‌نشین ترکیه و روسیه و بعد از آن نیز جمهوری خودمختار نافرجام ارمنستان و به دنبال آن افزایش آوارگان در سایر کشورها معطوف گنند.

نکاتی در مورد نویسه‌گردانی

نویسه‌گردانی (حرف به حرف نویسی) اسامی ارمنی و ایرانی اغلب برپایه اصول آواشناختی دو زبان فارسی و ارمنی ارائه شده است تا خواندن آن برای خوانندگان راحت‌تر باشد. در مورد اسامی ارمنی، به منظور حفظ یکنواختی، نویسه‌گردانی در اغلب موارد بر اساس زبان ارمنی شرقی مدرن و بدون علائم هجایی است.

مقدمه

انقلاب مشروطه ایران ۱۲۹۱-۱۹۰۵ (میلادی) جنبشی برای تشکیل حکومت پارلمانی و برمبنای قانون اساسی، اصلاحات و تمرکزگرایی بود. این جنبش پیامد تحولات مختلفی بود که در قرن نوزدهم در ایران شکل گرفت، از جمله شکست‌های نظامی از روسیه، قراردادهای خفت بار و دادن امتیازات ویژه به روسیه و بریتانیا، نفوذ اقتصاد اروپایی در ایران، جایجایی تولیدکنندگان محلی، و نارضایتی‌های اجتماعی. این جنبش همچنین نتیجه رشد طبقه روشنفکری بود که از طریق تماس با غرب، از مشروطه خواهی، سکولاریزم و ناسیونالیزم و همچنین نارضایتی فراینده در میان بازرگانان، روحانیون (علمای) و حتی قضات حمایت می‌کردند. علاوه براین، فروش زنان و دختران ایرانی توسط دهقانان برای پرداخت مالیات‌ها و یا دزدیده شدن آنها توسط ترکمان‌ها در شمال غربی ایران قبل از جنبش مشروطه نیز یکی از مهم‌ترین عوامل نارضایتی عمومی از طبقه حاکم بود.^۱ اولین سازماندهی نارضایتی عمومی منجر به اعتراض به اعطای امتیاز تباکو به یک انگلیسی (۱۸۹۲-۱۸۹۱ میلادی) شد؛ اعتراضی که از آن به عنوان

تمرین نهایی برای جنبش مشروطه یاد می‌شود و توانست طبقهٔ سنتی متوسط، طبقهٔ روشنفکر مدرن و علماء را با هم متحد کند. دو گروه اول شروع به تشکیل گروه‌های مخفیانه کرد و به مبارزه با حکومت ورشکسته و از لحاظ نظامی و مدیریتی ناتوان قاجار پرداختند. جنبش مشروطه به شدت تحت تأثیر جنگ بین روسیه و ژاپن (۱۹۰۴-۱۹۰۵ میلادی) و انقلاب روسیه (۱۹۰۵ میلادی) قرارگرفت. جنگ روسیه و ژاپن باعث بروز انقلاب در روسیه و این دو نیز به نوبهٔ خود مانع مداخلهٔ نظامی روسیه در ایران تا سال ۱۹۰۹ میلادی شد یعنی زمانی که جنبش مشروطه کاملاً شکل گرفته‌بود.^۲ شکست‌های ویرانگر نیروهای روسیه در مقابل ژاپن باعث تقویت این عقیده شد که امپراطوری روسیه ناتوان شده و نیازمند تحولات ساختاری و بنیادین است.^۳ علاوه بر این، شکست روسیه نمایانگر پیروزی آشکار تنها قدرت مشروطه آسیا بر تنها قدرت غیرمشروطه اروپا و تأکیدی دویاره بر باور به قدرتمندی نظام‌های مشروطه بود.^۴ ادوارد براآون محقق انگلیسی تصريح می‌کند که :

به نظر من در شرق تحولی در شرف وقوع است. به نظر می‌رسد که پیروزی ژاپن تأثیر چشمگیری بر تمام شرق داشته‌است. حتی اینجا در ایران نیز بی‌تأثیر نبوده است... با بررسی‌های مختصر از وضعیت منطقه به این نتیجه رسیده‌ام که شرق در حال بیدار شدن از خواب غفلت است... در ایران، با عنایت به مجاورتش با روسیه، این بیداری شکل یک جنبش برای رسیدن به اصلاحات دموکراتیک را به خود خواهد گرفت.^۵

انقلاب روسیه در سال ۱۹۰۵ میلادی که از طریق آشوب‌ها و شورش‌های طبقه کارگران، دهقانان، دانشجویان، روشنفکران و اقلیت‌های

قومی رژیم استبدادی تزاری را به چالش کشید، به تأسیس یک مجلس انتخابی (دوما) و براندازی حکومت تزار منجر شد. انقلاب روسیه تأثیر بزرگی بر منطقه قفقاز گذاشت که جمعیت قابل توجهی از کارگران مهاجر ایرانی را در خود جای داده بود، به ویژه زمانی که کارگران روسی در جنگ علیه ژاپن حضور داشتند.^۶ انقلاب روسیه از طریق این کارگران که با تفکرات انقلابی، تبلیغات چاپی و اسلحه به وطن بازگشته بودند به جامعه ایران منتقل شد. علاوه بر این، تب انقلاب روسیه از طریق ارتباطات تحصیلی دانشجویان ایرانی در دانشگاه‌های روسیه و روابط کاری بین بازرگانان ایرانی و روسی^۷ و نیز فعالان سیاسی قفقازی بسیاری که برای رهایی از آزار و اذیت دولت روسیه به ایران گریخته بودند به ایران نیز سرایت کرد.^۸

جنبش مشروطه ایران در اواخر سال ۱۹۰۵ میلادی با تحسن تعدادی از زوچانیون و بازرگانان در مسجد شاه در تهران آغاز شد که یکی از خواسته‌های آنها تأسیس عدالتخانه‌ای متشكل از نمایندگان مردم بود. قول‌های بیهوده و بی‌نتیجه مظفرالدین شاه (۱۸۹۶–۱۹۰۷ میلادی) در جواب این خواسته‌ها باعث شعله و رتر شدن احساسات انقلابی مردم شد. در نتیجه گروه‌ها و اجتماعات انقلابی (انجمان‌ها) به سرعت شروع به سازماندهی کردند. در جولای سال ۱۹۰۶ میلادی در یک تحسن دیگر هزاران معترض در سفارت انگلستان در تهران جمع شدند و شاه را مجبور به تشکیل اولین مجلس ملی کردند. تغییر موضع از درخواست برای تأسیس عدالتخانه به درخواست مجلس نمایندگان تا حدود بسیاری تحت تأثیر روزافرون وجود دانشجویان تحصیلکرده، استادان دانشگاه و انقلابیون سکولار در میان معترضان بود. قانون اساسی سال ۱۹۰۶ میلادی که توسط کمیته مجلس و